INGRIDA BARANAUSKIENĖ

Klaipėdos universitetas, Lietuva
Klaipėda University, Lithuania

KALBOS REIKŠMĖ SOCIALINĖS TIKROVĖS PAŽINIMUI: MICHAILO BACHTINO IDĖJOS KOKYBINIO TYRIMO ARCHITEKTONIKAI*

The Significance of Language for the Cognition of Social Reality:
The Ideas of Michail Bakhtin for the Architectonics
of Qualitative Research

SUMMARY

The paper investigates the significance of language for the cognition of reality by presenting Bakhtin's ideas dedicated to the impact of our cognition on the understanding of the architectonics of qualitative research. The research indicates that in order to become familiar with reality one must deeply investigate and analyse language. The analysis of the language is related to action, context, circumstances and intonations. The investigator's intuition is of no lesser importance, too. Bakhtin suggests searching for the value orientation in the form. He focuses on notional purposes occurring in a word, the problem superimposed on an alien statement and the living of a word in general. Several sub-topics are emphasised while investigating the dialogue-based nature: valorisation of findings; contrasting as a technique; teaching on linguistic centres, meta-linguistic nature of stylistics; and dialogue as a technique. Bakhtin's ideas on discourse research as a method of cognition of reality not only prove the sense of qualitative research in contemporary society, but also deepen the architectonics of the paradigm.

SANTRAUKA

Šiame straipsnyje gilinamasi į kalbos reikšmę tikrovės pažinimui. Pateikiamos Bachtino idėjos apie tikrovės pažinimą, jo mokymas apie kalbos reikšmę siekiant išplėsti kokybinio tyrimo architektonikos suvokimą.

* Mokslinis tyrimas finansuojamas Europos socialinio fondo lėšomis pagal priemonės Nr. 09.3.3-LMT-K712 veiklą „Mokslininkų kvalifikacijos tobulinimas vykdant aukšto lygio MTEP projektus“.

RAKTAŽODŽIAI: kalba, socialinė tikrovė, pažinimas, Bachtino idėjos, kokybinis tyrimas.
KEY WORDS: language, social reality, cognition, Bakhtin's ideas, qualitative research.

Tyrimo radiniai leidžia teigti, kad norint pažinti tikrovę, reikia gilintis į kalbą, ją analizuoti, supriešinti (kontrastuoti). Kalbos analizė siejama su veiksmu, kontekstu, aplinkybėmis ir intonacijomis. Ne mažiau svarbi ir tyrėjo intuicija. Bachtinas siūlo formoje ieškoti vertybinės orientacijos. Bachtinas atkreipia dėmesį į žodyje atsirandančius prasminius kryptingumus, svetimo teiginio „suprobleminimą“ ir žodžio gyvenimą apskritai. Tyrinėjant dialogiškumą, išryškėja kelios potėmės: radinių valorizacija, supriešinimas kaip technika, mokymas apie kalbinius centrus, stilistikos metalingvistiškumas bei dialogas kaip technika. Bachtino idėjos apie diskurso tyrimus kaip tikrovės pažinimo būdą ne tik patvirtina kokybinių tyrimų prasmę šiuolaikinėje visuomenėje, bet ir savo gilumu praturtina paradigmos architektoniką.

IVADAS

Straipsnyje pristatomas tyrimas yra ankstesnio autorės darbo (Baranauskienė 2018), kuris buvo skirtas Bachtino idėjų sisteminimui ir analizei kokybinių tyrimų kontekste apskritai, tęsinys. Šiame straipsnyje gilinamasi į kalbos reikšmę tikrovės pažinimui. Ši tema yra aktuali kokybinių tyrimų paradigmos kontekste, ir nors šiandieninės Lietuvos mokslo erdvėje ryškus technologinių mokslų „palaikymas“ ir „propagavimas“, vis didesnė visuomenės dalis suvokia ir pripažįsta humanitarinių ir socialinių mokslų svarbą.

Sparti technologijų pažanga ne tik kuria pridedamąją vertę visuomenėje, bet ir išryškina technologinės pažangos silpnąsias vietas, iškelia daug probleminių sričių, į kurias technologiniai mokslai nėra pajėgūs tinkamai reaguoti. Ieškodami atsakymų dėl „eilinės“ technologinės revoliucijos išskylančių klausimų, mokslininkai, tiek Lietuvoje, tiek visame pasaulyje, grįžta prie kalbos kaip būdo pažinti socialinę tikrovę. „Šiandien diskurso analizė yra jau tarpdalykinio žinojimo sritis, nes iš pradžių kalba naudojama tik ypatingam mentalitetui (ar ideologijai) reikšti, o vėliau pačioje kalboje aktyvuojasi tam tikri bruožai, susiformuoja specifinė gramatika ir leksika,

kartu suvokiamas ypatingas „mentalinis pasaulis“, kuriame veikia savos teisingumo taisyklės ir savas etiketas“ (Jakiemenko 2005: 74).

Kalba tampa labai svarbi socialinio reiškinio pažinimui (plg., Jakimenko 2005: 79). Kaip teigia Audronė Telečienė, diskurso analizė „<...> apima įvairius kalbos, suvokimo, sąveikos, visuomenės ir kultūros analizės lygius bei metodus. Diskurso analizė – tai ne dar vienas socialinio tyrimo metodas, o greičiau esama strategija...“ (Telečienė 2005: 5). Savo moksliniuose darbuose Lietuvos tyrėjai vienokiu ar kitokiu rakursu remiasi diskurso strategija.

Negalės diskursą tarpkultūrinės sąveikos globalizacijos kontekste tyrinėja Rita Vaičekauskaitė (Vaičekauskaitė 2009), diskursą kaip socialinių ir edukacinių reiškinių kontekstualaus supratimo metodologinę prieigą – Audronė Juodaitytė ir Kristina Rudytė (Juodaitytė, Rudytė, 2009). Diskurso analizė Lietuvoje, palyginti su pasauliniais moksliniais darbais, vertintina kaip fragmentuota ir besiplėtojanti (plg., *Discourse Analysis in Encyclopedia of Research Design* 2010; Jorgensen, Phillips 2002). Lėtam diskurso kaip teorijos ir metodo plėtojimuosi Lietuvoje turi įtakos gilios pozityvistinės tradicijos

daugelyje mokslo sričių. O kaip teigia Audronė Telečienė, „diskurso analizė – postpozityvistinės socialinio mokslo tradicijos dalis <...>, ištakos siekia 20 a. pradžios rusiškąjį formalizmą ir 20 a. vidurio prancūziškąjį struktūralizmą (Telečienė 2005: 1). A. Telečienė minėtame straipsnyje išanalizavo kritiškosios ana-

lizės metodologinę tradiciją Prancūzijos, Vokietijos ir Austrijos mokslininkų darbuose (plg. Telečienė 2005).

Šiame straipsnyje gilinsimės į rusiškąją tradiciją remdamiesi Bachtino idėjomis apie tikrovės pažinimą, į mokymą apie kalbos reikšmę siekdami išplėsti kokybinio tyrimo architektonikos suvokimą.

KAIP PAŽINTI TIKROVĘ PER KALBĄ

Tikrovės pažinimo per kalbą motto: „Kalba gali būti dienos, epochos, socialinės grupės, žanro kryptingumas ir t. t. Galima išanalizuoti kiekvieną kalbą ir pasisakymą atskleidžiant joje slypinčius prieštaravimus ir pasirinkimus“ (Бахтин 1975: 86).

Norint suprasti tikrovę ir žmogų, anot Bachtino, reikia gilintis į jo kalbą. Kalba turi daug konkretumo, semantikos, joje galime išvelgti daug detalių, atskleidžiančių tikrovę ir parodančių esmės kryptį: „Aš manau, kad kalba daug labiau pritaikyta išsakyti būtent įvykio tikrovę, o ne atskirus grynai loginius jos aspektus“ (Bachtin 2002: 42). Kalba iškyla kaip dalyvavimo tikrovėje atspindys, tai, ką šiandieniniuose socialiniuose moksluose vadiname socialiniu dalyvavimu. Dalyvavimas kaip reiškinyssiejasi su prieš tai autoriaus minėtu įvykio tikrovės aspektu, dalyvavimas dar labiau paryškina, atskleidžia įvykį, o kalbą galima laikyti pažinimo šerdimi: „Kalba istoriškai klostėsi tarnaudama dalyvaujamam mąstymui ir elgesiui, o abstrakčiam mąstymui ji pradeda tarnauti tik naujaisiais laikais“ (Bachtin 2002: 42). Norėdami suprasti asmens, kaip dalyvio, poziciją, mes gilinamės ne

tik į jo veiksmus, bet ir į kalbą, taip geriau suvokdami patį dalyvavimą.

Kaip teigia Bachtinas, „<...> poetika visiškai prisišlieja prie lingvistikos ir neatsitraukia nuo jos nė per žingsnį...“ (Bachtin 2002: 324). Poetiką šiame kontekste galime suvokti kaip dalyvavimą. Dviejų tolimų sąvokų sinergija galima tik dėl gilinimosi į kontekstą ir kitas aplinkybes. Bachtino koncepcijoje lingvistika pirmiausia neatsiejama nuo semiotikos, konteksto, aplinkybių, intonacijos, net žodžio vietos sakinyje, kitaip tariant, kalba suformuoja turinį ir prasmę. Taip atsiskleidžia dalyvavimas kaip reiškinyss, išryškėja jo prasmė. Norint suprasti įvykį, kuriame vyksta poelgis, „<...> reikia visos kalbos: šiuo atveju tampa svarbus ir turinio, ir prasmės lygmuo (žodis kaip sąvoka), ir išraiškinga vaizdinė žodžio galia (žodis kaip įvaizdis), ir emocinė – valinė žodžio intonacija“ (Bachtin 2002: 42). Perfrazuojant Bachtiną, galima teigti, kad lingvistika be semiotikos pažinimui nėra tokia svarbi, kokia ji tampa, kai į ją gilinamasi iš struktūrinės semantikos pozicijų.

Šiuo aspektu dar kartą iškyla konteksto prasmė ir reikšmė tikrovės pažinimui: „Lingvistika tėra mokslas tiek,

kiek perpranta savo objektą – kalbą, į kurią žiūri kaip į grynai lingvistinį reiškinį. Vienetinis konkretus pasakymas visada duotas vertybiniame prasminiam kultūros kontekste – mokslo, meno, politikos ir kt. – arba vienetinės asmeninės situacijos kontekste. Tik šiuose kontekstuose atskiras pasakymas funkcionuoja prasmingai...” (Bachtin 2002: 359). Anot Bachtino „<...> neutralių pasakymų nėra ir negali būti; tačiau lingvistika mato juos vien kaip kalbos reiškinius, priskiria juos tik kalbai, bet anaip tol ne sąvokų, gyvenimo praktikos, istorijos, asmens charakterio ar pan. vienovei“ (Бахтин 1975: 44). Perfrazuodami autorių galime teigti, kad gilindamiesi į lingvistiką, jos prasmę, galime pažinti gyvenimo praktiką, suvokti istoriją ir asmenį. Bachtinas skatina atkreipti dėmesį į kiekvieną žodį, nes „<...> jau vien prakalbėdamas apie objektą, aš užimu jo atžvilgiu tam tikrą ne indiferentišką, o suinteresuotą ir veiklią poziciją. Būtent dėl to žodis ne tik žymi objektą kaip tam tikrą esinį, bet savo intonacija (iš tikrųjų tariamo žodžio neįmanoma neintonuoti, intonacija išplaukia iš paties tariamo fakto) išreiškia ir mano vertybinį santykį su objektu – tai, ko iš jo geidžiu ar nepageidauju, – ir taip įtraukia jį į užduotį, į tikrą įvykio virsmą“ (Bachtin 2002: 43).

Kalba, Bachtino nuomone, nėra vien pati sau. Ji skirta atskleisti socialinę tik-

rovę. Rašydamas apie metaforas, Bachtinas pirmiausia pripažįsta turinio aspektą: „Įprasti metaforiški posakiai, kad meninė forma ką nors apdainuoja, ką nors puošia, pakeičia, teisinga, tvirtina ir pan. <...>. Matyt, būtina pripažinti esant *turinio aspektą, kuris leistų suvokti formą kur kas esmingiau negu vien hedonistiškai*“ (Бахтин 1975: 15). Bachtinui kalba yra gyvas organizmas, besikeičiantis dėl įvairiausių socialinių niuansų, aplinkybių, kitaip tariant, kiekviena kalba yra lingvistiškai vertinga, ir tik nuo tyrėjo priklauso, kiek tos vertės bus išvelgta: „<...> izoliuodama bei išlaisvindama grynai kalbinį žodžio aspektą ir kurdama naują kalbinę vienovę bei tam tikrus jos poskyrius, lingvistika metodiškai perpranta savo objektą – nelingvistinėms vertybėms idiferentišką kalbą“ (Bachtin 2002: 359).

Nuo tyrėjo pasirengimo, patirties, atsakomybės priklauso, kiek jis gebės atskleisti naują lingvistinę vertybę. Be abejonės, tai neatsiejama nuo subjektyvaus ir intuityvaus vienovės vaizdinio. Bachtinui intuicija yra svarbi ne mažiau už euristiką: „Kaip pagalbine priemone, tarsi brėžiniu geometrijoje, ir kaip euristine hipoteze filosofija gali naudotis intuityviu vienovės vaizdiniu; taip pat gyvenime mes veikiamo nuolat pasitelkdami panašius intuityvius vaizdinius“ (Bachtin 2002: 346).

ŽODIS KAIP FORMA

Pasak Bachtino, šios temos motto galėtų būti toks, kad formoje ieškau vertybinės orientacijos: „Aktyvus tampa per

formą ir forma užimu vertybinę poziciją anapus turinio (kaip pažintinio bei estetinio kryptingumo), būtent tai leidžia

išbaigti turinį bei įgyvendinti visas estetiškes formos funkcijas turinio atžvilgiu“ (Bachtin 2002: 374).

Bachtinas išskiria penkis žodžio aspektus, į kuriuos galėtų atkreipti dėmesį kokybinio tyrimo tyrėjas: 1) garsinis žodžio pavidas, muzikinis jo aspektas; 2) daiktinė žodžio reikšmė (visi jos niuansai ir variantai); 3) žodinio junglumo aspektas (visi grynai žodiniai santykiai bei koreliacijos); 4) intonacinis (psichologinėje plotmėje – emocinis – valinis) žodžio aspektas, vertybinis žodžio intencionalumas, reiškiantis kalbančiojo vertinimų įvairovę; 5) žodinio aktyvumo jautimas, tariant reikšmingą garsą (visa motorika – artikuliacija, gestas, veido mimika ir kt. – bei visas vidinis mano asmenybės, kuri žodžiu, pasakymu aktyviai užima tam tikrą vertybinę bei prasminę poziciją, intencionalumas (Bachtin 2002: 378).

Apie kiekvieno šių aspektų sąsają svarbą kokybiniam tyrimui galima būtų parašyti atskirus straipsnius. Kiekvienas iš šių aspektų atlieka tam tikrą vaidmenį socialiniame tyrime, ypač formuojant ir pagrindžiant radinius. Tačiau tai, ką Bachtinas vadina valiniu žodžio aspektu, vertybiniu žodžio intencionalumu, tyrėjams, pripažįstantiems postpozityvizmo metodologines nuostatas, yra npaprastai svarbu (plg.: Бахтин 1975: 168).

Taip pat kokybinio tyrimo radinių analizei svarbus Bachtino žodžių skirs-

tymas į vienbalsius ir dvibalsius (svetimus): „Viename žodyje atsiranda du prasminiai kryptingumai, du balsai“ (Bachtin, 1996: 223). „<...> autorius svetimą žodį gali panaudoti savo tikslams ir suteikdamas naują prasmę kryptingumą žodžiui, jau turinčiam savo paties kryptingumą ir išlaikančiam jį. Drauge toks žodis, kaip reikalauja sumanymas, turi būti jaučiamas kaip svetimas“ (Bachtin, 1996: 223). Tyrėjui svarbu atpažinti „naują prasmę kryptingumą“, „savą“ ir „svetimą“ reikšmes ir gebėti atskleisti „tarpusavio santykį“ (plg.: Bachtin 1996: 230; Бахтин 1975: 127).

Bachtinas taip pat atkreipia dėmesį į klausimo formavimą, tai ypač svarbu kokybiniame tyrime: „Jau svetimio teiginio perteikimas klausimo forma suduria du įprasminamus viename žodyje: juk mes ne tik klausiamo, mes suprobleminame svetimą teiginį“ (Bachtin, 1996: 230). Kyla pavojus, kad klausimas gali nulemti atsakymą. Klausimas šiuo aspektu yra svarbus, galintis padėti ir kliaudyti kokybinio tyrimo radiniams. Tyrėjui svarbu mokėti perklausti ir paklausti (plg.: Бахтин 1975: 127).

Bachtinas išryškina žodžio svarbą gyvenime ir kalboje. Tik nuo tyrėjo gebėjimų priklauso, supras jis tai ar ne: „Žodžio gyvenimas ir funkcijos konkretaus pasisakymo stiliuje suvokiami jo gyvenimo ir funkcijų kalboje fone“ (Bachtin, 1996: 237).

DIALOGIŠKUMAS

Atsižvelgiant į kokybinio tyrimo kontekstą, šio skyrelio motto būtų Bach-

tino teiginys: „Tikrą asmenybės gyvenimą galima pasiekti tik dialogiškai skver-

biantis į tą asmenybę, nes tuomet atsakydama ji pati laisvai atsiskleidžia“ (Bachtin 1996: 72).

Analizuojant Bachtino pasisakymus apie dialogiškumą, išryškėja kelios potemės: radinių valorizacija; supriešinimas kaip technika; mokymas apie kalbinius centrus, stilistikos metalingvistiškumas bei dialogas kaip technika.

Bachtinas savo mokymu pralenkė gyvenamąjį laikotarpį, teigdamas tai, su kuo negali nesutikti postpozityvizmo idėjų besilaikantis tyrėjas: „Teisybė negimsta ir nebūna vieno žmogaus galvoje, ji gimsta tarp žmonių, kurie kartu ieško teisybės jų dialogiško bendravimo metu“ (Bachtin 1996: 129). Šį teiginį kokybiniuose tyrimuose sietume su radinių valorizacija. Valorizaciją šiuo aspektu pirmiausia suprantame kaip radinių padarymą „naudingais“, reikalingais tyrimui, gėminės informacijos „ištraukimu“. Taip pat sietume su didesnės tyrimo vertės „teisybės“ atskleidimu apskritai. Išgauti „teisingą“ radinį padeda dialogas.

Bachtinas dialogą supranta kaip „supriešinimo techniką“: „svarbu kaip dialogiškai jie sugretinti ar supriešinti kūrinyje“ (Bachtin 1996: 215). M. Bachtinas socialinę tikrovę tyrinėjo literatūriniuose kūriniuose, tačiau jo mokymas aktualus ir kokybinių tyrimų paradigmos besilaukiantiems tyrėjams, ypač apie struktūros elementų santykius, kurie „<...> yra dialoginiai, tai yra kontrapunktiškai supriešinti. Juk dialoginiai santykiai – platesnis reiškiny negu kompoziciškai išreikšto dialogo replikų santykiai, tai – beveik universalus reiškiny, persmelkiantis visą žmogaus kalbą, visus žmonių gyvenimo santykius ir reiškinius, apskritai viską, kas turi prasmę ir reikšmę“ (Bachtin

1996: 52–53). Bachtinas tai vadina „daugiabalsiškumu“, atskleidžiančiu gyvenimo įvairovę ir žmogaus išgyvenimų sudėtingumą (plg. Bachtin 1996: 54–55). Atsakingai įgyvendinta „<...> ir iki galo įvykdyta dialoginė pozicija, įteisina veikėjo savarankiškumą, vidinę laisvę...“ (Bachtin 1996: 76), žiūrint iš kokybinių tyrimų paradigmos, garantuoja tyrimo radinių autentiškumą ir gilumą. Bachtinas, konstruodamas dialogą, remiasi Sokrato mokymu apie sinkrizę ir anakrizę: „Sinkrezė buvo laikomas įvairių požiūrių į konkretų dalyką sugretinimas. <...>. Antikrizė – tai pašnekovo žodžių sužadini mo ir provokavimo būdai, kuriais jis priverčiamas pasakyti savo nuomonę ir pasakyti iki galo“ (Bachtin 1996: 130).

Bachtinas atkreipia dėmesį, kad dialoge yra „du kalbiniai centrai ir dvi kalbinės vienovės: autoriaus pasisakymo vienovė ir veikėjo pasisakymo vienovė. Bet antroji vienovė nesavarankiška, pajungta pirmajai ir įtraukta į ją kaip viena iš jos dalių“ (Bachtin 1996: 220). Pirmos ir antros linijos sąveika nagrinėjama ir kituose Bachtino darbuose (plg. Бахтин 1975: 221). Iš kokybinio tyrimo pozicijų galima interpretuoti, kad nuo klausiančiojo tyrimo dalyvio daug kas priklauso. Svarbu – kaip paklausti. Klausimu darai įtaką. Kaip ir atsakymas turi įtakos klausimui: svetimas žodis lieka už autoriaus kalbos ribų, bet autorius į jį atsižvelgia ir į jį kreipiasi. Čia svetimas žodis ne atkuriamas naujai jį įprasminant, bet veikia ir vienaip ar kitaip nulemia autoriaus žodį, pats likdamas už jo ribų. Toks žodis būna paslėptoje polemikoje ir dažniausiai dialogo replikoje (Bachtin 1996: 231).

Stilistika turi remtis ne tik ir netgi ne tiek lingvistika, kiek metalingvistika, ti-

riančia žodį ne kalbos sistemoje ir nuo dialogiško bendravimo izoliuotame „tekste“, o būtent pačioje dialogiško bendravimo sferoje, tai yra tikrojo žodžio gyvenimo sferoje. Žodis – ne daiktas, o amžinai judri, amžinai besikeičianti dialogiško bendravimo aplinka (Bachtinas 2002: 239).

Išvertus į kokybinio tyrimo sampratą, vieno tyrimo dalyvio kalba padeda suprasti kito kalbą. Ir atvirkščiai. Bachtinas siūlo gilintis ne tik į „kompoziciškai išreikštą dialogą“, bet ir į „vidinį dialogą“, „mikrodialogą“ ir juo remtis (plg. Bachtin 1996: 315). Bachtinas kvie-

čia ieškoti vidinės žodžio prasmės: „Jie prasiskverbia vienas į kitą, uždengia vienas kitą skirtingais dialogiškais požiūriais. Dėl to atsiveria ir pirmame plane pasirodo naujos žodžio briaunos ir naujos funkcijos“ (Bachtin 1996: 315). Bachtinas pabrėžė, kad kiekviena replika gyvena „dvigubą gyvenimą <...>: ji vertinama ir apmąstoma viso dialogo kontekste, kurį sudaro pasisakančiojo ir palaikančiojo pokalbis. Iš šito konteksto replikos negalima išimti nepakeičiant jos minties. Replika – organiška dialogo dalis“ (Бахтин 1975: 97). Šiame teiginyje dar kartą išryškėja konteksto prasmė.

IŠVADOS

Atlikus Bachtino darbų teminę analizę galima teigti, kad norint pažinti tikrovę, reikia gilintis į kalbą, ją analizuoti, supriešinti (kontrastuoti). Kalbos analizė siejama su veiksmu, kontekstu, aplinkybėmis ir intonacijomis. Ne mažiau svarbi ir tyrėjo intuicija.

Žodžio kaip formos aspektu Bachtinas siūlo formoje ieškoti vertybinės orientacijos. Tyrėjams, pripažįstantiems postpozityvizmo metodologines nuostatas, ypač svarbus Bachtino iškeltas valinis žodžio aspektas ir vertybinis žodžio intencionalumas. Bachtinas atkreipia dėmesį į žodyje atsirandančius prasmi-

nus kryptingumus, svetimo teiginio „suprobleminimą“ ir žodžio gyvenimą apskritai.

Dialogiškumo problematikoje Bachtinas atkreipia dėmesį į potemes: radinių valorizacija; supriešinimas kaip technika; mokymas apie kalbinius centrus, stilistikos metalingvistiškumas bei dialogas kaip technika.

Bachtino mokymas apie kalbos reikšmę tikrovės pažinimui, jo idėjos apie diskurso tyrimus kaip tikrovės pažinimo būdą patvirtina kokybinių tyrimų reikšmę ir prasmę šiuolaikinėje visuomenėje bei praturtina paradigmos architektoniką.

Literatūra

1. Bachtin M. 2002. *Autorius ir herojus: estetikos darbai*. Vilnius: Aidai.
2. Bachtin M. 1996. *Dostojevskio poetikos problemos*. Vilnius: Baltos lankos.
3. Бахтин М. М. 1975. *Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет*. Москва: Художественная литература.
4. Baranauskienė I. 2018. M. Bachtino idėjos interakcinio etnografinio tyrimo architektonikai. *Logos* 96: 178–185. < <https://doi.org/10.24101/logos.2018.58> >
5. Braun V., Clarke V. 2012. Chapter 4. *Thematic Analysis in APA Handbook of Research Methods in Psychology*. Vol. 2. Research Designs (H. Cooper

- (Editor-in-Chief). American Psychological Association. Retrieved from DOI: 10.1037/13620-004 Copyright.
6. Boyatzis R. E. 1998. *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*. SAGE Publications, Inc., ISBN 0-7619-0960-5.
 7. Discourse Analysis in Encyclopedia of Research Design (2010). Edit. by Neil J. Salkind. SAGE. < <http://dx.doi.org/10.4135/9781412961288> >
 8. Guest G., MacQueen K., Namey E. 2012. *Applied Thematic Analysis*. SAGE Publications, Inc.
 9. Jakimenko V. 2005. Racionalusis diskursas ir argumentacija. *Logos* 44.
 10. Jorgensen M., Phillips L. J. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications.
 11. Juodaitytė A., Rudytė K. 2009. Diskursas kaip socialinių – edukacinių reiškinių kontekstualaus supratimo metodologinė prieiga. *Mokytojų ugdymas* 12 (1): 27–43.
 12. Telečienė A. 2005. Kitiškosios diskurso analizės metodologinio principo taikymas sociologiniuose tyrimuose. *Filosofija. Sociologija* 2: 1–6.
 13. Vaičekauskaitė R. 2009. Negalės diskurso tarpkultūrinės sąveikos globalizacijos kontekste. *Specialusis ugdymas* 2 (21): 8–20.